

DOI: <https://doi.org/10.32626/2309-9763.2023-34-123-131>

УДК 373.2.015.31:[316.42+39(477)]

Останіна Ганна Георгіївна,

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри дошкільної освіти,

начальник центру доуніверситетської та післядипломної освіти,

Криворізький державний педагогічний університет

Кривий Ріг, Україна

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6030-927>

annaostanina2124@gmail.com

ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ СВІДОМОСТІ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Анотація. Формування громадянської свідомості дітей старшого дошкільного віку пов'язане з низкою питань, зокрема й теоретико-методологічного характеру. Одна з основних проблем – побудова системного організованого процесу формування найважливіших світоглядно-громадянських якостей дошкільника; необхідність створення наукового та педагогічного підходів до планування освітньої діяльності в цьому аспекті дослідження. Оглянуто та вироблено цілісне уявлення про способи формування громадянської свідомості дітей старшого дошкільного віку. Акцентовано увагу на важливих емоційно-чуттєвих умовах патріотичного виховання дітей старшого дошкільного віку. Встановлено, що важливим засобом для формування громадянської свідомості дошкільника є казка з високою мораллю, що формує характер дитини та невимушено підводить до самостійних висновків, думок про те, чому добро завжди перемагає зло. Авторка науково обґрунтувала педагогічні умови національно-патріотичного виховання дітей старшого дошкільного віку на матеріалі оповідання-казки Марка Вовчка «Невільничка». Провідними методами і прийомами формування громадянської свідомості виступили: етична бесіда за змістом твору, подорожі-презентації, власні малюнки зі словесними коментарями до них, моделювання проблемних ситуацій (ситуації вибору та ситуації оцінки). Казка Марка Вовчка «Невільничка» здатна спрямувати думки дитини до розуміння того, що в житті одне з найважливіших – це любов до рідної землі, її традицій та звичаїв, власна гідність та ідеї добра. Адже головна мета дошкільної освіти – виховати високо духову особистість, в якій будуть чітко сформовані основні категорії моральної свідомості (добро, обов'язок, справедливість, відповідальність, свобода вибору), почуття власної гідності, вольові риси характеру.

Ключові слова: патріотизм; виховання; громадянська свідомість; моральна свідомість, національно-патріотичне виховання; громадянське виховання; національна самосвідомість.

1. ВСТУП / INTRODUCTION

Постановка проблеми. Базовий компонент дошкільної освіти в Україні (2021) орієнтується на опануванні дошкільнятами загальнолюдських морально-духовних цінностей та формуванні найважливіших світоглядно-громадянських якостей: любов до народу та Батьківщини, моральна стійкість, почуття власної гідності, повага до народних традицій і звичаїв, повага до національних цінностей українського народу тощо. У дошкільному віці формується прихильність особистості дитини до своєї нації, любов до рідного краю, культурного спадку свого народу та певні передумови громадянської поведінки. Саме в цей період дитина починає формуватися як особистість, усвідомлювати своє «Я» на соціально-психологічному рівні, власну причетність до українського етносу, розуміти своє місце в системі людської життєдіяльності, виявляти оптимістичне світовідчуття щодо свого сьогодення та майбутнього.

Закон України «Про дошкільну освіту» (стаття 7. Завдання дошкільної освіти) визначає розвиток системи дошкільної освіти, яка забезпечує виховання і навчання дитини: «виховання у дітей любові до України, шанобливого ставлення до родини, поваги до народних традицій і звичаїв, державної мови, регіональних мов або мов меншин та рідної мови, національних цінностей Українського народу, а також цінностей інших націй і народів, свідомого ставлення до себе, оточення та довкілля» [6]. Погоджуємось з думкою видатного українського педагога Г. Ващенка що необхідності формування свідомої любові до Батьківщини: «в дошкільному віці можна і слід розпочинати виховання свідомого патріотизму. Українська дитина у 3-4 роки мусить знати, що вона має свою Батьківщину – Україну. В психології дошкільника вже намічається ґрунт для такого виховання. Відомо, що вже на третьому році життя у дітей починається період запитань, спочатку у формі «що це», а потім у формі «чому». Ці запитання свідчать про те, що душа дитини вже ніби прокинулася від свідомого життя» [1, с. 148].

Актуальність питання патріотичного виховання дошкільника обумовлюється тим, що формування громадянської свідомості має полягати в системному ознайомленні дітей з духовними скарбами українського народу, в розумінні основних моральних категорій та ціннісних орієнтирів. На нашу думку, ефективність патріотичного виховання дошкільника обумовлюється насамперед творчим характером педагогічної діяльності вихователя. Також феномен громадянського виховання дітей старшого дошкільного віку як організований процес має бути спрямований на формування почуттєво-ціннісного ставлення до реального світу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема патріотичного та громадянського виховання дітей дошкільного віку неодноразово ставала об'єктом наукових досліджень як багатоаспектне поняття та фундаментально-духовна якість особистості. Так, А. Вознюк розглядає громадянське виховання як багатоаспектний процес, що ґрунтується на засадах гуманізму та демократизму [4]. На артикулюванні

важливості розвитку патріотизму дітей дошкільного віку і дитячого проукраїнського медіаконтенту зокрема наголошує сучасна дослідниця Н. Череповська. За слова авторки, емоційно-почуттєва складова патріотизму в першу чергу народжується з почуттів: «Формування патріотичних почуттів, уявлень, звичок, настроїв, прагнень, норм патріотизму здійснюється головним чином через Образ – візуальний, аудіальний, метафоричний, вербальний. Образ, як уявлення людини про щось, тісно пов'язаний з її емоційною сферою, яка, на переконання спеціалістів, у філогенезі є значно давнішою за мисленнєву, а в онтогенезі розвивається раніше, ніж мислення. Звідси випливає, що Образ, як похідне емоційно-чуттєвої сфери людини, є найбільш сильним агентом впливу на формування її почуттів, уявлень, прагнень тощо [9, с. 443]. Для реалізації цілей громадянського виховання вихователь передусім повинен дбати про творче, продуктивне мислення та унісонне спілкування дошкільнят між собою, самоаналіз та звернення до свого внутрішнього світу. Усвідомлення дошкільниками (майбутніми свідомими громадянами України) своїх вчинків обумовлює поведінку особистості, що ґрунтується на моральній свідомості.

Актуальним сьогодні є дослідження С. Тесленко про національно-патріотичне виховання дошкільників засобом художнього слова. Дослідниця надає важливого значення формуванню національної свідомості та почуттєво-ціннісного ставлення до рідного краю у дітей старшого дошкільного віку. Погоджуємось із думкою авторки щодо національно-патріотичної вихованості дітей старшого дошкільного віку: «інтегрована властивість, що характеризується наявністю та рівнем сформованості патріотичних знань, почуттів, якостей, достатнім запасом слів національно-патріотичного змісту, що є вираженням національної свідомості, та виявляються у практичних діях у різних видах художньо-мовленнєвої діяльності» [8, с. 50].

2. МЕТА ТА ЗАВДАННЯ / AIM AND TASKS

Мета: обґрунтувати ефективність використання української художньої літератури як засобу виховання громадянських почуттів дітей старшого дошкільного віку на матеріалі оповідання-казки Марка Вовчка «Невільничка». **Завдання:** визначити й теоретично обґрунтувати педагогічні умови патріотичного виховання дітей старшого дошкільного віку.

3. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH FINDINGS

В «Українському педагогічному словнику» Семена Гончаренка патріотизм визначено як «одне з найглибших громадських почуттів, змістом якого є любов до батьківщини, відданість своєму народові, гордість за надбання національної культури. Патріотизм виявляється в практичній діяльності, спрямованій на всебічний розвиток своєї країни, захист її інтересів» [5, с. 249]. Також слушно зазначено, що «основні риси громадянина закладаються в дитячому, підлітковому, юнацькому віці на основі досвіду, набутого в родині, школі, соціальному середовищі, і в подальшому формуються впродовж усього життя людини. Основна мета громадянського виховання – виховання у людини

моральних ідеалів суспільства, почуття любові до Батьківщини, прагнення до миру» [5, с. 75].

У контексті цивілізаційної трансформації досить вагомою в аспекті дослідження є спадщина Григорія Ващенка, в якій ідеї про виховання патріотизму дітей дошкільного віку та засади виховання патріота-державника набувають об'єктивного сучасного осмислення [2]. Український педагог виокремив стихійну і свідому любов до Батьківщини. Так, «стихійний патріотизм – це є неусвідомлена любов до рідної природи, своїх земляків, рідних звичаїв, традицій, рідної мови. В основі його лежать в першу чергу навички. Людина, живучи довго серед певного оточення, до того звикається з ним, що воно стає ніби частиною її. Звикає вона до нього перш-за-все фізично» [1, с.132]. Тобто природа та оточуюче середовище мають потужний вплив на формування любові до рідної землі. Однак на формування світогляду великий вплив має також і суспільство, що формує підґрунтя до свідомої любові до Батьківщини: «Першою рисою такої любові є свідомість приналежності до певної наці. Свідомий патріот більш-менш чітко уявляє собі властивості свого народу, знає рідну природу, історію і т. інш.» [1, с.135]. Творець національної педагогіки слушно вважав, що засобом для патріотичного виховання повинна бути колискова пісня матері, казка, розповіді про Україну, її минуле, природу, звичаї, народна пісня, а найперший осередок – це заклад дошкільної освіти.

В аспекті нашого дослідження патріотизм розглядається як морально-духовна цінність особистості. Завдання вихователя – вдало організувати роботу з формування громадянської свідомості для дітей старшого дошкільного віку, прищепити їм шанобливе ставлення до культурних надбань українського народу, звичаїв, обрядів, історії.

Казка у громадянському вихованні – це основний освітній компонент, та бездонна криниця, що відкриває перед дитиною досі невідомий їй світ. Оповідання-казка Марка Вовчка «Невільничка» присвячене синові Богдану й стилізоване під оповідь казкаря дитячій аудиторії. Твір має традиційний для цього жанру зачин, що є потужним елементом для стимуляції дитячої уяви: «Давно колись у Овручеві, коли знаєте, народився хлопчик Остап і, як тільки став він на свої ніжки, зараз пішов по Овручеві, подививсь усюди та й каже: «Ге-ге! Погано жити людям у Овручі! Треба б сьому лиху запобігти!»» [3, с. 55] Історичний екскурс зав'язки казки стисло відтворив набіги «усякої невіри – турків і татарів» на українські «міста красні» аж до Овруча, загибель багатьох козаків-захисників та полонення жінок і дівчат.

Головний герой твору – молодий козак Остап, який з дитинства мріяв про вільну Україну: «...Остап тим часом усе походжав, та поглядав, та замишляв», «Коли б же сила моя та літа мої! – промовляв Остап, і дуже гірко стало йому, що не міцна ще сила його, не великі ще літа» [3, с. 56]. На нашу думку, в умовах реальної небезпеки ніщо так не формує свідоме громадянське суспільство, як феномен козацтва. Саме козаки в період національно-визвольних війн яскраво проявили принципи демократизму, гуманізму та націоналізму. Марко Вовчок відкрито симпатизує «Щирий козак Остап був, і як він їхав вороним конем, дивитися було мило... Не можу його хвалити, бо як вихвалити, то й треба до чогось порівняти, а до чого ж я козака, рівнятиму у світочку?» [3, с. 58]. Так

поступово перед дітьми відкривається значення такого унікального поняття як «українське козацтво». На нашу думку, доречним буде застосувати методику «Ознайомлення з ілюстрацією». У нашому випадку бажано завчасно підготувати картинку з козаком, яка б яскраво характеризувала національну символіку. При розгляданні малюнку з дошкільниками вихователь має спонукати його до спостережливості та обміркованих висловлювань. Наприклад, вихователь може запитати: «Кого ви бачите на малюнку?», «Хто такі козаки?», «Як одягнений козак?» тощо. У результаті таких занять у дошкільнят розвинеться цікавість до історичного феномену козацтва, сформується національна самосвідомість. Зараз у сучасному українському суспільстві козацька педагогіка набуває особливої значущості.

Гідність, відповідальність та внутрішні етнічні інстанції має викликати заклик до боротьби головного героя казки-оповідання: «Годі, годі, браття, у ярмі ходити! Годі, годі, браття, під неволею сидіти! Ходім, браття, за край воювати! Ходім, браття, визволяйтесь!» [3, с. 59]. Це може бути початком незвичайної подорожі, кожен дошкільник може намалювати «маршрут» чи «дорогу» казкового героя до мрії. Такий підхід надає можливість відчутти дитині почуття героїчного – складність світу, відмінності від добра і зла, випробування і небезпеку, розчинитися в світі іншої людини. Завдання вихователя не лише пробудити національну самосвідомість дошкільника, а сформувати думаючу особистість, що здатна до творчого розкріпачення та креативного мислення. Це своєрідний шлях руху особистості до свободи, до власного духовного світу. Вихователю необхідно спробувати пояснити чому важливо замислюватися над власними намірами та вчинками, дбаючи про їх моральну доцільність: «Вихователь діє на свідомість і волю вихованця, але так, щоб той сприйняв його науку і поради як щось свої, згідне з його волею, бажане для нього. Разом з тим вихователь всіма засобами стимулює власну ініціативу вихованця, його творчі поривання» [1, с. 17].

В аспекті дослідження цінною є думка О. Ковшар щодо змісту поняття творчої діяльності у розвитку особистості дошкільника: «Так, індивідуальній творчій діяльності на занятті обов'язково повинна передувати колективна творчість, за якої дитина поступово здобуває необхідні для творчості вміння і навички в найсприятливішій для цього ситуації. Адже колективне творення, спрямоване і кероване вихователем, завжди закінчується успішно, що приносить дітям особливе задоволення, віру у свої можливості та бажання повернутися до діяльності ще... Ця форма організації цінна багатоваріантністю вирішення творчого завдання, що позитивно впливає на розвиток швидкості, гнучкості й оригінальності мислення дошкільників» [7, с. 497].

Такі «загальні місця» фольклору екстраполюються виразно романтичним письмом у символічну візію героя: «взброєний турчин» на легкому коні умикає дівчину з русою косою. Її благання про порятунок через сприйняття Остапа постають благанням усієї України: «Не було Остапові сну, ані відпочинку; не було супокою, ані відради. Який жаль його, яка його туга посідала – ви, діточки, того не можете й не мусите знати. Наче голос який кликав його, неначе ціла країна рідна гукала на його, немов усе лихо людське благало: «Рятуй, рятуй!» [3, с. 57]. Образ палкого юнака, що

здатен боротися проти ворогів формує у дошкільників патріотичні відчуття та особисте ставлення до фактів і подій, які відбувалися в рідній країні та почуття власної гідності як представників українського народу. Саме тут, на нашу думку, доречним буде застосування методики «Оціни вчинок» для виявлення умінь дитини проявляти національно-патріотичні почуття у реальних ситуаціях на емоційно-почуттєвому рівні.

Марко Вовчок однією з перипетій твору подає козацький похід у Туреччину отамана Остапа як чин порятунку свого краю та визволення бранців. При цьому «передмодерністський» малюнок вибирає орієнтальні деталі: «срібристі племенисті зорі» над турецьким пасовищем, «чалми» вояків, корогви з «місяцевим ріжком»: «Турчин ближче наближавсь, і вже добрі очі то й розгледіли б у рожеві мгли при тих сріблистих племенистих зорях чалми турецькі, і корогви, і місяцеві ріжки на корогвах; і козаків вгледено, оце виклик, вигук розкотився, і полетів турчин легкими кіньми на козаків – немов сарана на квіти пишнії... Козаки теж пустили коней, і почалося...» [3, с. 61]. У такий спосіб поповнюється новими словами мовна «скринька» малечі. Також можна запропонувати дітям погратися у гру-міркування «Добери синонім», де один і той самий предмет буде називатися різними словами. Цінним бачимо те, що автор дещо протиставляє антимусульманському дискурсу тогочасної літератури вислів гуманного співчуття полеглим різного віку й «віри – й турецької, і козацької». Адже коли ми говоримо про формування громадянської свідомості у дітей дошкільного віку варто пам'ятати не лише про шанобливе ставлення до історії та культури українського народу, а й про сприймання української культури як невід'ємної складової загальнолюдської культури.

Полонення Остапа бородатим турчином та його ув'язнення у напівсвідомому стані незвичне на тлі художньої традиції. Адже казкар поетизує тепле підсоння південного краю, сади попід «селитьбами турецькими» й рожеві квіти в них, дзюрчання свіжих водотеч, небо й зорі, почасти видні з хурдиги. Немічний її мур зроджує симптоматичний закид на адресу західної цивілізації: «Ся, бачте, невіра й темниці до ладу не вміє змурувати – не те, що ми, християни» [3, с. 62].

Міф про красу й спокій Орієнту, серед яких кейфують «турки розкошолоуби», але терплять невольниці, безповоротно руйнуються у кульмінації оповідання. Саме тут предметом спілкування з дошкільниками може бути поняття щасливої людини. Адже почувати себе щасливим – значить бути людиною. Мораль казки-оповідання спонукає дошкільнят замислитися над тим, що таке жити в неволі або у полоні: «Невольничка козачка не спочивала, ані розкошувала!.. Ні з ким розмовляти невольниці молодій, і не промовлять нічого устоники рожеві, та й без мови вчитуються на дівочому личеньку усі дівочі мислоньки і думоньки, уся туга, й смуток, й сподіванка, й непевна надія, і любий жаль... Дівчина у неволі дожида та сумує, а невірний пан з дівочої туги глузує!» [3, с. 64]. Цілком зрозуміло, що трапилась очевидна несправедливість, тому виникає запитання: чи потрібно допомагати іншим?

Повторний, уже вдалий напад Остапа з козаками, для турецького міста в диму та полум'ї фатальний. Наратор підпорядкував мотив переможного повернення героїв, як і всю комплексну тему ворожнечі народів-сусідів, загальнолюдським підходам. Адже оповідачу болить, коли стогнуть люди, вмирають, рубаючись, козаки і турки,

плачуть «турчанки» і козачки. Наприкінці казкової історії козацька хоробрість тріумфує над загарбництвом: «Отаман Остап благополучно повернувся на сей раз з козачеством і з дівчиною на Україну. Оце вже й кінець...» [3, с. 64]. Зі сторінок казки проступає й філософське усвідомлення: людське серце скрізь однаково любить і страждає. Релігійним критеріям відповідає традиційне побажання землі пером усім, хто «живими жили, а теперка згублені», позитивно атестують орієнтальний дискурс Марка Вовчка.

4. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ / CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH

У казці-оповіданні «Невільничка» закладено величезний естетичний потенціал, який проявляється в ідеалізації головного героя твору. Події та явища казки виступають як «гра» навколо важливих речей сьогодення, завдяки чому дошкільник пізнає світ серцем, демонструє своє розуміння добра і зла, гуманності та патріотизму. Гуманістична спрямованість казки: головний герой твору є носієм народної моралі. Остапові вдається подолати будь-які перешкоди заради щасливого майбутнього рідного Овруча та волі усього українського народу. Твір формує як соціальні вміння дошкільника, так і основні категорії моральної свідомості: честь, гідність, обов'язок, справедливість, відповідальність, свободу вибору. Казка «Невільничка» вчить дитину розуміти закони світу, прищеплює почуття згуртованості та поваги до українського народу.

Казка є джерелом виховання любові до рідної землі та формування громадянської свідомості. Казка-оповідання Марка Вовчка «Невільничка» формує громадянську свідомість дошкільнят, у ній подається успішний сценарій перемоги добра над злом, зображується бажання хлопця перемогти ворога, надійна команда і неабияка відвага та мужність. Провідними методами і прийомами формування громадянської свідомості виступили: етична бесіда за змістом твору, подорожі-презентації, власні малюнки зі словесними коментарями до них, моделювання проблемних ситуацій (ситуації вибору та ситуації оцінки). Казка Марка Вовчка спрямована на захист гідності українського народу, засуджує тих, хто пригноблює та ображає інших, зневажає чужі закони та моральні цінності. **Перспективи подальших досліджень** вбачаємо в методичних розробках, наданні практичного інструментарію для вивчення формування громадянської свідомості дошкільника та розвитку основних категорій моралі засобами художньо-мовленнєвої діяльності.

5. СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ТРАНСЛІТЕРАЦІЯ / REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Ващенко, Г. Г., 1957. *Виховання волі і характеру*: в 2 ч. Боффало; Мюнхен: Накладом осередку СУМ-у ім. Лесі Українки, 1: Педагогічна, 271.
2. Ващенко, Г. Г., 2000. *Твори*: в 6 т. Київ: Школяр – Фада ЛТД., 4: Праці з педагогіки та психології, 416.
3. Вовчок, М., 1983. *Твори*: в 2-х т., 2. Київ: Дніпро, 487.

4. Вознюк, А. 2017. До проблеми громадянського виховання дітей дошкільного віку. *Молодий вчений. Вітчизняна дошкільна освіта: історія, методологія, теорія та практика*, 10.1 (50.1), 13 – 16.
5. Гончаренко, С. У., 1997. Український педагогічний словник. Київ: Либідь, 373.
6. Закон про дошкільну освіту. Доступно: <<https://zakon.help/zakonodavstvo-ukraini/2628-14>>.
7. Ковшар, О. В., 2011. Організація мовленнєвотворчої діяльності як засіб розвитку особистості дошкільника. *Педагогіка вищої та середньої школи: зб. наук. праць*, 33, 493 – 497.
8. Тесленко, С. О., 2021. Національно-патріотичне виховання дітей старшого дошкільного віку засобами художньо-мовленнєвої діяльності. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. *Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.08 – дошкільна педагогіка. Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»*, МОН України. Одеса, 300.
9. Череповська, Н. І., 2020. Розвиток патріотизму дітей дошкільного віку за допомогою медіапсихологічних ресурсів. *Дошкільна освіта в контексті ідей Нової української школи: збірник наукових праць*. Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 435–448.

FORMATION OF CIVIC AWARENESS OF OLDER PRESCHOOL CHILDREN

Hanna Ostanina,

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Preschool Education,
Head of the Center for Pre-University and Postgraduate Education,
Kryvyi Rih State Pedagogical University
Kryvyi Rih, Ukraine.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6030-927>

annaostanina2124@gmail.com

Abstract. The formation of the civic awareness of children of older preschool age is connected with a number of issues, in particular, of a theoretical and methodological nature. One of the major issues is the construction of a systematic, organized process of forming the most important worldview and civic qualities of a preschooler; the need to create scientific and pedagogical approaches to planning educational work in this aspect of research. The purpose of the article is to review and develop a holistic view of ways of forming the civic consciousness of older preschool children. Attention is focused on the important emotional and sensory conditions of patriotic upbringing of older preschool children. It has been established that an important tool for forming the civic consciousness of a preschooler is a fairy tale with a high moral, which forms the child's character and easily leads to independent conclusions, thoughts about why good always wins over evil. The author scientifically substantiated the pedagogical conditions of national-patriotic education of children of senior preschool age based on

the material of a fairy-tale “The Slave Girl” by Marko Vovchok. The leading methods and techniques for the formation of civic consciousness were as following: ethical conversation based on the content of the work, travel-presentations, own drawings with verbal comments on them, modeling of problem situations (situations of choice and evaluation situations). A fairy-tale “The Slave Girl” by Marko Vovchok is able to direct child’s thoughts to the understanding that one of the most important things in life is love for the native land, its traditions and customs, one’s own dignity and the idea of goodness. The main goal of preschool education is to raise a highly spiritual personality, in which the main categories of moral consciousness (goodness, duty, justice, responsibility, freedom of choice, and a sense of self-esteem) will be clearly formed.

Keywords: patriotism; education; civic awareness; moral awareness; national-patriotic education; civic education; national self-awareness.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Vashchenko, H. H., 1957. *Vykhovannia voli i kharakteru* [Education of the will and character]: v 2 ch. Boffalo; Miunkhen: Nakladom oseredku SUM-u im. Lesi Ukrainky, 1: *Pedahohichna*, 271.
2. Vashchenko, H. H., 2000. *Tvory* [Works]: v 6 t. Kyiv: Shkoliar – Fada LTD., 4: *Pratsi z pedahohiky ta psykholohii*, 416.
3. Vovchok, M., 1983. *Tvory* [Works]: v 2-kh t., 2. Kyiv: Dnipro, 487.
4. Vozniuk, A. 2017. Do problemy hromadianskoho vykhovannia ditei doshkilnoho viku [To the problem of civic education of preschool children]. *Molodyi vchenyi. Vitchyzniana doshkilna osvita: istoriia, metodolohiia, teoriia ta praktyka*, 10.1 (50.1), 13 – 16.
5. Honcharenko, S. U., 1997. *Ukrainskyi pedahohichnyi slovnyk* [Ukrainian pedagogical dictionary]. Kyiv: Lybid, 373.
6. Zakon pro doshkilnu osvitu [Law on preschool education]. Dostupno: <<https://zakon.help/zakonodavstvo-ukraini/2628-14>>.
7. Kovshar, O. V., 2011. Orhanizatsiia movlennievotvorchoi diialnosti yak zasib rozvytku osobystosti doshkilnyka [Organization of speech-creative activity as a means of personality development of a preschooler]. *Pedahohika vyshchoi ta serednoi shkoly: zb. nauk. prats*, 33, 493 – 497.
8. Teslenko, S. O., 2021. Natsionalno-patriotychne vykhovannia ditei starshoho doshkilnoho viku zasobamy khudozhno-movlennievoi diialnosti [National-patriotic education of children of older preschool age by means of artistic and speech activities]. Kvalifikatsiina naukova pratsia na pravakh rukopysu. *Dysertatsiia na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata pedahohichnykh nauk za spetsialnistiu 13.00.08 – doshkilna pedahohika..Derzhavnyi zaklad «Pivdenoukrainskyi natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni K. D. Ushynskoho», MON Ukrainy. Odesa, 300.*
9. Cherepovska, N. I., 2020. Rozvytok patriotyzmu ditei doshkilnoho viku za dopomohoiu mediapsykholohichnykh resursiv [Development of patriotism of preschool children with the help of media-psychological resources]. *Doshkilna osvita v konteksti idei Novoi ukrainskoi shkoly: zbirnyk naukovykh prats*. Khmelnytskyi: FOP Melnyk A. A., 435–448.